ادريس جتوئي

نصاب ۽ درسي ڪتابن جي تياريءَ ۾ امداد حسينيءَ جو ڪردار

Imdad Hussaini's role in curriculum and textbooks

Abstract:

The primary source for language learning is the textbook in schools, which contains the right usage of words, phrases, and sentences. As children are required to study textbooks, there is no question that a child who talks, reads, and writes the language at home and school will develop a mature pattern and right use of language as he grows Therefore, curriculum and textbook language is of enormous importance. During pre-partition times, Deevan Kory Mal, Chandan Mal, Tara Chand Shoki Ram, Preetam Otram Jhangiani, Dr. Umer Bin Muhammad Daudpoto, Muhamamd Siddique Musafir, Bheero Mal Mahar Chand Advani, Parmanand Meva Ram, Mirza Kaleech Baig and other played a vital role in composing prose and poetry. Muhamamd Ibrahim Joyo, Imdad Hussaini, and other Sindhi linguists and scholars were instrumental in gathering, producing, and correcting Sindhi textbooks after the partition. Imdad Hussaini is a scholar of the highest calibre and a renowned author, editor, and reviewer. He was a skilful editor of Sindhi language textbooks. Additionally, he composed Sindhi poetry and prose for textbooks based on the intellectual aptitude, age, and interests of children. Imdad Hussaini diligently advocated for the correct use of Sindhi in Sindhi language textbooks and other subjects. This article examines and emphasizes Imdad Hussain's roles as a writer, editor, and reviewer.

Keywords: *textbooks, prose, poems, poetry, pre-partition, post-partition*

سنڌي ٻوليءَ جي نامور عالم ۽ اديب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ درسي ڪتابن ۾ استعمال ٿيندڙ ٻوليءَ بابت لکيو آهي تہ:

”درسي ڪتاب، اصولي طور تي ٻوليءَ جي لفظن ۽ اُچارن، اصطلاحن ۽ عبارتن جا معياري دستاويز آهن. جيئن تہ شاگردن کي

درسي ڪتاب لازمي طور تي پڙهايا وڃن ٿا. انهيءَ ڪري درسي ڪتابن جي لکائيندڙ صاحبن توڙي داناءَ لکندڙن تي اها ذميداري آهي ته هو درسي ڪتابن ۾ صحيح ٻوليءَ جي استعمال تي خاص ڌيان ڏين ۽ ڪتابن کي صحيح صورت ۾ ڇاپائين. ڇاڻ گهرجي ته درسي ڪتابن ۾ غلطين جي گهٽائي ٻوليءَ جي بگاڙ لاءِ راهه هموار ڪري ٿي“. (1)

انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته ٻار، جيڪا ٻولي ننڍي هوندي پنهنجي گهر ۽ اسڪول ۾ ڳالهائيندو، پڙهندو ۽ لکندو، اُها ئي اڳتي هلي پختي نموني اختيار ڪندو. ان سلسلي ۾ درسي ڪتابن ۾ ڪتب ايندڙ ٻولي وڏي اهميت رکي ٿي. نصاب ۽ درسي ڪتاب تيار ڪندڙ ليکڪ، نظرثاني ڪندڙ ۽ ڇپائيندڙ جيترو دُرست ٻوليءَ جي استعمال کان باخبر هوندا، ذميدار ۽ لاڳاپيل هوندا، اوتروئي درسي ڪتابن ۽ نصاب جي ٻولي بهتر ۽ معياري ٿيندي ۽ انهيءَ جو سڌو اثر ٻولي سکندڙ ٻارڙن تي به پوندو.

امداد حُسيني، پنهنجي پوري زندگي سنڌي ٻوليءَ جي درست واهپي ڏانهن ذميوار ۽ باخبر رهيو. هن ادب، شاعري، ڪهاڻي، ڊرامن، مضمون نويسي ۽ خاص طور تي نصاب ۽ درسي ڪتابن ۾ دُرست ٻوليءَ جي استعمال کي يقيني بڻايو ۽ پنهنجي ٻوليءَ سان خوب نڀايو.

سنڌي ٻوليءَ جي درسي ڪتابن جي تياريءَ ۾ ورهاڱي کان اڳ، ديوان ڪوڙي مل چندن مل، تارا چند شوقيرام، پريتم آوترام جهانگياڻيءَ، ڊاڪٽرعمر بن محمد دائود پوٽي، محمد صديق مسافر، پيرومل مهرچند آڏواڻيءَ، پرمانند ميوارام، مرزا قليچ بيگ، فتح محمد سيوهاڻيءَ، ڪشنچند بيوس، مرزا صادق بيگ، ديوان ننديرام اُڌارام، ديوان اڌارام ٿانور داس، ميران محمد شاهه، ٻولچند ڪوڏومل، محمد رمضان آخوند، غلام علي قاضي، پريداس قسمتراءِ ۽ ٻين ڪيترن ئي ليکڪن، سنڌي درسي، رياضي، سائنس، تاريخ، جاگرافي، ڊرائنگ ۽ ٻين مضمونن جا نصابي ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيا، سڌاريا، سنواريا ۽ تيار ڪرايا.

انهيءَ حوالي سان سنڌي ادب جي تاريخ لکندڙ تعليمدان ۽ اديب خانبهادر محمد صديق ميمڻ لکيو آهي ته:

”بمبئي پريزيڊنسيءَ جي تعليم کاتي مسٽر ڪارنٽن جي صدارت هيٺ ويهين صديءَ جي پهرين ڏهاڪي ۾ ’ٽيڪسٽ بڪ بورڊ رويزن ڪاميٽي‘ جوڙي هئي، جنهن جو مقصد هو ته پرڳڻي جي ٻولين سيکارڻ لاءِ جيڪي درسي ڪتاب هلندڙ آهن، انهن تي نظرثاني

ڪري، ضروري سڌارا ۽ واڌارا ڪيا وڃن. اُن بعد نوان درسي ڪتاب ڇپائي پڌرا ڪجن. انهيءَ سلسلي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي درسي ڪتابن لاءِ سنڌ مان تعليم کاتي جو هڪ عالم ديوان پريمچند بمبئيءَ ويو. هن ٻين سنڌي ٻوليءَ جي ماهرن ۽ تعليمدانن جهڙوڪ مرزا قليچ بيگ، ديوان ڪوڙي مل کِلناڻيءَ ۽ پيرومل مهر چند آڏواڻيءَ جي مدد ۽ صلاح سان نوان سبق لِکائي تيار ڪيا. اُنهيءَ ۾ هن لفظن جي هجيئُن تي بہ گهڻو ڌيان ڏنو ۽ زبرن زيرن ڏيڻ جو هڪ مقرر سِرشتو عمل ۾ آندو. انهيءَ مطابق نوان سڌاريل سنڌي درسي ڪتاب سال 1905ع ۾ ڇپائي پڌرا ڪيا ويا، جيڪي پنجٽيهہ کن سال لڳاتار هلندا رهيا. انهن ڪتابن ۾ گهڻائي بيت ۽ سبق پيرومل مهرچند آڏواڻيءَ جا لکيل آهن“.(2)

حقيقت ۾ درسي ڪتابن جي تياري، ڇپائي، نظرثاني ۽ سنڌي ٻوليءَ جي سُڌارن ۽ مسودن جي منظوريءَ جي شروعات، ’ورنيڪيولر لٽريچر ڪاميٽي‘ جي قيام سان 1868ع ۾ ٿي. اها ڪاميٽي تعليم کاتي سنڌ جي ايجوڪيشنل انسپيڪٽر قائم ڪئي، جنهن جو سربراهہ ٽيچرس ٽريننگ ڪاليج فارمين، حيدرآباد جو پرنسپال هو ۽ ٻيا اٺ ميمبر هئا. ڪاميٽيءَ درسي ڪتابن تي نظرثاني، سنڌي ٻوليءَ جي لپين جي هڪجهڙي صورتخطي مقرر ڪرڻ ۽ مسودن جي منظوري ڏيڻ جي شروعات ڪئي.

سنڌي ٻوليءَ جي نوجوان محقق مختيار احمد ملاح لکيو آهي تہ:

”هن دؤر جي نثري ادب ۾ پهريون دفعو سنڌي زبان ۾ سائنسي علمن کي باقاعدي هر اسڪول ۾ پڙهائڻ جو سلسلو شروع ٿيو. هر سائنسي علم جا ڪتاب شايع ٿيڻ لڳا. ان سلسلي ۾ فطري سائنس، سماجي سائنس، معاشي سائنس، آرٽ وغيره سنڌي زبان ۾ لکجڻ شروع ٿيا“. (3)

آزاديءَ کان پوءِ جن شخصيتن، ليکڪن، عالمن ۽ استادن سنڌي ٻوليءَ جي درسي ڪتابن سُڌارڻ ۽ سنوارڻ ۾ ڪردار ادا ڪيو آهي. انهن ۾ محمد ابراهيم جويو، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو پير حُسام الدين راشدي، علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي، غلام رضا پيٽو ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو ڊاڪٽر غلام علي الانا، غلام محمد گرامي ۽ ٻيا ليکڪ شامل آهن.

1970ع ۾ سنڌ ٽيڪسٽ بُڪ بورڊ جو وجود عمل ۾ آيو تہ انهيءَ دؤر ۾ محمد ابراهيم جويي، سيد غلام مصطفيٰ شاهہ، ڊاڪٽر صالح محمد شاهہ، امداد حُسيني،

اسدالله شاهہ حُسينيءَ، محمد بچل ميمڻ، سُڪيي خان چني، غلام رسول چني، لعل بخش کوکر، غلام قادر سومري ۽ ٻين بهتر ڪردار ادا ڪيو.

امداد حُسينيءَ 1973ع ۾ سنڌ ٽيڪسٽ بُڪ بورڊ ۾ سبجيڪٽ اسپيشلسٽ (سنڌي) مقرر ٿيو ۽ 2000ع ۾ رِٽائرمينٽ ورتائين. هو ستاويهہ سال سنڌي ٻوليءَ جي درسي ڪتابن ۾ درست ٻوليءَ جي استعمال لاءِ جاکوڙيندو رهيو. 2000ع ۾ رِٽائرمينٽ کان پوءِ بہ هو سنڌ جي تعليم کاتي پاران مقرر ڪيل سنڌي ٻوليءَ جي نصاب، درسي ڪتابن جي صوبائي نظرثاني ڪاميٽيءَ جي ميمبر، ايڊيٽر ۽ ليکڪ طور زندگيءَ جي آخري گهڙين تائين پاڻ پتوڙيندو رهيو.

امداد حُسيني، درسي ڪتابن جو بهترين سهيڙيندڙ ليکڪ، نظرثاني ڪندڙ ۽ سنڌي ٻوليءَ جو مڃيل ايڊيٽر رهيو آهي. هن، درسي ڪتابن لاءِ ٻارن جي ذهني صلاحيت، عمر ۽ دلچسپيءَ موجب نثر ۾ آسان سبق ۽ نظم بہ لکيا. امداد حُسينيءَ جي شاعري ۽ لکيل سبق سنڌي لازمي ۽ آسان سنڌيءَ جي ڪتابن ۾ هن وقت بہ شامل آهن. هو پهرئين کان ٻارهين درجي جي سنڌي ڪتابن جو ايڊيٽر بہ رهيو. نصاب جي گهرجن موجب ڪنهن بہ ڏنل موضوع تي جيڪڏهن موجود شاعرن جي شاعريءَ ۾ ڪو عنوان موجود نہ بہ هوندو هو تہ امداد حُسيني موضوع جي مناسبت سان نظم تخليق ڪري وٺندو هو.

ورهاڱي کان اڳ درسي ڪتابن لاءِ ٻارن جي شاعري ڪشنچند بيوس، محمد صديق مسافر، مرزا قليچ بيگ، پيرومل مهر چند آڏواڻي وغيره تخليق ڪئي تہ ورهاڱي کان پوءِ امداد حُسيني پڻ ٻارن لاءِ درسي ڪتابن جي ضرورتن مطابق بهترين شاعري ڪئي.

آءٌ جڏهن 1970ع ڌاري پرائمري پڙهندو هوس تہ مون درسي ڪتابن ۾ امداد حُسنيءَ جا نظم پڻ پڙهيا. منهنجو ڳوٺ ٺوڙها، بنيادي طور تي هارين ۽ پورهيتن جو ڳوٺ آهي. اسان جڏهن ٻنين ۾ کيڏڻ ويندا هئاسين تہ هاري هر پيا کاهيندا هئا تہ آءٌ امداد حُسينيءَ جو شعر پيو پڙهندو هوس، جنهن جون ڪجهہ سِٽون مون کي اڄ ڏينهن تائين ياد آهن:

اوڙ سنڌي جڻ سينڌ سجڻ جي،
اُن ۾ هاري ٻج ڇٽي ٿو.

امداد کان سواءِ درسي ڪتابن لاءِ عبدالله ’اثر‘، جمعي خان ’غريب‘، محمد اسماعيل ’فدا‘ عرساڻي، سليم ڳاڙهوي، احمد خان آصف، عبدالحليم جوش، استاد

بخاريءَ ۾ ٻين شاعرن پڻ شاعري تخليق ڪئي آهي. جيڪا پرائمري درسي ڪتابن ۾ موجود آهي.

اڄ 2000ع کان وٺي سنڌي ٻوليءَ جي نهندڙ نصاب ۾ درسي ڪتابن جي سوڌسنوار ۾ پهرئين درجي کان ٻارهين درجي تائين جي تعليم ڪاتي جي وفاقي توڙي صوبائي ڪاميٽين ۾ مختلف حيثيتن ۾ ڪم ڪندو رهيو آهيان. ڊاڪٽر غلام علي الانا، امداد حُسيني ۽ تاج جويي خاص طور سنڌي ٻوليءَ جي 2003ع ۽ 2009ع جي نصاب ناهڻ ۾ اسان سان گڏ نمايان ڪردار ادا ڪيو.

امداد حُسينيءَ پنهنجي نوڪريءَ جو پورو عرصو سنڌ ٽيڪسٽ بُڪ بورڊ ۾ ڪنهن عاليشان آفيس ناهڻ بدران سادگيءَ سان هر وقت سنڌي ٻوليءَ جي درسي ڪتابن ۽ ٻين مضمونن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي درست استعمال لاءِ سنجيدگيءَ سان ڪم ڪندو رهيو. سندس اُهي ڪوششون واکاڻ جوڳيون آهن. 2007ع جي وفاقي وزارت تعليم ۽ يونيسڪو جي سهڪار سان تيار ٿيندڙ خواندگيءَ جي نصاب، سنڌ جي غيررسمي تعليم جي سنڌي ٻوليءَ جي مختلف سطحن لاءِ تيار ڪيل ڪتابن جي ايڊيٽنگ، مختلف سنڌ ريڊنگ پروجيڪٽ جي پڙهڻ جي مهارتن بابت نهندڙ ڪتابن ۾ به امداد حُسينيءَ اسان سان گڏجي ڪم ڪيو.

امداد حُسيني، درسي ڪتابن جي مواد تي نظرثانيءَ سان گڏ ٻوليءَ جي وياڪرڻي بيهڪ، لهجن، جوڙجڪ جي نشانين، صورتخطيءَ ۽ اعرابن جي دُرست استعمال جو خاص خيال رکندو هو. گڏجاڻين ۾ وڏي احترام سان سينئرن سان اختلاف ڪرڻ کان به نه ڪيٻائيندو هو. نون ساٿين ۾ استادن جي همت افزائي ڪندو هو. بهتر ۽ دليل سان ڪيل ڳالهه کي مڃڻ ۾ دير نه ڪندو هو. پاڻ نصاب ۽ درسي ڪتابن جي گڏجاڻين ۾ جيترو به وقت هوندو هو سنڌي ٻوليءَ جي سوڌ سنوار پيو ڪندو هو. لُغتون ۽ شاهه جي رسالي جا مختلف ڇاپا گهرائي ٻوليءَ جي لفظن جي ڳولا ڪندو هو ۽ ٻوليءَ جي جديد گهرجن کي آڏو رکندو هو. لکڻ وقت سنڌي ٻوليءَ جا سادا ۽ ننڍا جملا استعمال ڪندو هو ته جيئن اُهي ٻار سولائيءَ سان سمجهي سگهن.

امداد حُسيني درسي ڪتابن ۾ نه رڳو ٻوليءَ جو خيال رکندو هو پر ڪتابن جي لي آئوٽ، فونٽ سائيز، سُٺي ڪاغذ جي استعمال، رنگن، خوبصورت ٽائٽلن ۽ تصويرن ۽ مشقن ڏيڻ ۾ خبرداريءَ کان ڪم وٺندو هو. نصاب نهڻ کانوٺي ڪتابن جي ڇپائيءَ تائين درسي ڪتاب ڪيترن ئي مرحلن منجهان گذرندا آهن. انهن سڀني مرحلن ۾

امداد حُسينيءَ جي قابليت ۽ ڪمٽمينٽ مثالي رهي آهي. انهن سڀني مرحلن منجهان گذرندي امداد حُسيني درسي ڪتابن بابت لکيو آهي ته:

”انهيءَ ۾ ڪو به شڪ نه آهي، ته لکڻ هڪ ڏکيو عمل آهي، پوءِ اها تخليق هجي يا تحقيق، تنقيد هجي يا ترجمو پر سڀني کان ڏکيو عمل درسي ڪتاب لکڻ جو آهي. اهو عمل جيڪڏهن سچ ڪري پُڇو ته پُلصراط تان اُڪرڻ وارو عمل آهي.“ (4)

امداد حُسينيءَ، ٻوليءَ سان پيار ۽ اُتساهه عام ماڻهن منجهان ئي حاصل ڪيو. پاڻ هڪ انٽرويوءَ ۾ چيو اٿس ته: ”مون عام ماڻهن کان اُتساهه ورتو آهي، انهن کان سِکيو آهي، ڇاڪاڻ ته عام ماڻهوءَ وٽ ئي اسان جي ٻولي آهي. شاهه عبداللطيف منهنجو روحاني اڳواڻ رهيو آهي، ڇاڪاڻ ته هن عام ماڻهن جي ٻوليءَ، سنڌيءَ ۾ ان وقت لکڻ شروع ڪئي، جڏهن سرڪاري ٻولي فارسي هئي. شاهه جو رسالو اهڙو دستاويز آهي، جيڪو اسان جي هر دور ۾ رهنمائي ڪندو رهندو.“ (5)

عام ماڻهن ۽ شاهه عبداللطيف وٽان اها ٻولي سِکي. امداد حُسيني سنڌي ٻوليءَ جو مجيل عالم، اديب، شاعر ۽ ايڊيٽر بڻيو ۽ انهيءَ ناتي هن درسي ڪتابن جي ٻوليءَ کي به بهتر بڻايو ۽ اُها امانت پنهنجي ايندڙ نسل تائين پهچائي. ۽ آخر تائين چوندو رهيو ته:

جيئنداسين ته صدائون هڻ ۾،
مرنداسين ته دعائون هڻ ۾،
جَڳ جڳاندر تائين سائين!
سنڌي ٻولي امر رهي!
(امداد حُسيني)

حوالا

1. لغاري، امين محمد، ايڊيٽر: ٽماهي ’سنڌي ٻولي‘ حيدرآباد، 1992ع، سنڌي لئنگويج اٿارٽي، حيدرآباد.
2. محمد صديق ميمڻ، ’سنڌ جي ادبي تاريخ‘ مهراڻ اڪيڊمي 2005ع، شڪارپور، صفحو 36.
3. مختيار احمد ملاح، ’سنڌي ٻوليءَ جو سرڪاري ۽ دفتري ڪارج‘، سنڌي ٻولي جو بااختيار ادارو، حيدرآباد، سنڌ، 2022ع، صفحو 159.
4. جويو تاج، مُرتب، ’سنڌي ٻوليءَ جو درست استعمال‘، ڇاپو پهريون، جنوري 2009ع، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد.
5. http://sindhprofiles.blogspak.com/2010/04imdadhussaini.html